

Ang Pagsasalin Sa *Ilustrado*: Isang Awtokritisismo

■ CHUCKBERRY J. PASCUAL

Nagtuturo sa UST Faculty of Arts and Letters at nagsisilbi bilang Resident Fellow sa UST Center for Creative Writing and Literary Studies, at Research Fellow sa UST Research Center for Culture, Arts and Humanities. Siya ang awtor ng Kumpisal mga kuwento (USTPH 2015), Pagpasok sa Eksena: Ang Sinehan sa Panitikan at Pag-aaral ng Piling Sinehan sa Recto (UP Press 2016), Ang Nawawala (Visprint 2017), at Ang Tagalabas sa Panitikan (USTPH 2018).

ABSTRAK

Sa unang bahagi ng papel na ito, susuriin ang *Ilustrado* bilang nobelang postmoderno at isang nobelang "isinasin" ang sarili. Ang kasunod na bahagi ay isang awtokritisismo: tatalakayin ang naging proseso ng pagsasalin sa nobela mula Ingles patungong Filipino. Sisipatin naman sa huling bahagi ang implikasyon ng nobela sa diskurso ng nasyonalismo, gamit ang mga ideya nina Abad, Garcia, at Rafael tungkol sa panitikan sa Ingles, realismo, at pagsasalin. Inaasahang mapalitaw na ang pagsasalin ay pagsusulat mismo, na isa itong proseso ng sabayang pag-alis at pagbalik, ng paghahanap sa naiwan, at isang ehersisyo sa liminalidad.

Mga susing salita: nobela, postmodernismo, awtokritisismo, nasyonalismo, pagsasalin

ABSTRACT

The first part of this paper will examine *Ilustrado* as a postmodern novel that translates itself. The next part is an autocritique covering the process of translating the novel from English to Filipino. Utilizing Abad's, Garcia's and Rafael's theorizings on our literature in English, realism, and translation, the last part will look into how the novel is implicated in nationalist discourse. Ultimately, the paper aims to show translation as an act of writing, a process of simultaneous departure and homecoming, a search for what is left, and an exercise in liminality.

Keywords: novel, postmodernism, autocritique, nationalism, translation

Tatlo ang magiging bahagi ng papel na ito. Una, tatalakayin ko ang *Ilustrado* bilang nobelang postmoderno, at kaakibat nito, kung paanong “isinasalin” na rin nito ang sarili. Ang ikalawang bahagi naman ay ang *auto-critique*: tungkol ito sa pinagdaanan kong proseso sa pagsasalin ng nobela ni Syjuco sa Filipino. Sisipatin naman sa huling bahagi ang implikasyon ng nobela sa diskurso ng nasyonalismo,¹ gamit ang mga idea nina Abad, Garcia, at Rafael tungkol sa panitikan sa Ingles, realismo, at pagsasalin. Sa katapusan ng papel, inaasahang mapalilitaw na ang pagsasalin ay pagsusulat mismo, na isa itong proseso ng sabayang pag-alis at pagbalik, ng paghahanap sa naiiwan, at isang ehersisyo sa liminalidad.

Ang *Ilustrado* bilang nobelang postmoderno

May kakaibang posisyon ang *Ilustrado* sa kasaysayan ng panitikan ng Pilipinas. Isa ito sa mga pinakamatagumpay na nobelang isinulat ng Pilipino nitong huling sampung taon. Nagwagi ito ng Gawad Palanca at Man Asian Prize noong 2008 at iba pang timpalak pampanitikan sa ibang bansa (“Miguel Syjuco wins Quebec Writers’ Prize”). Binanggit ko ang mga ito upang bigyang-diin na sinadya man o hindi ni Syjuco, may bagahe ng representasyon ang kaniyang nobela. Kinikilala ito bilang kumakatawan sa kultura ng Pilipinas sa ibang bansa. Isinalin na ito sa iba’t ibang wika, ngunit hindi pa isinasalin sa Filipino: isang katangian na nag-uugnay rin dito sa nais na sundang mga nobela ni Rizal.² Tungkol sa bayan ang *Noli at Fili* ngunit nakasulat sa wikang banyaga, at mayroon ding anyo na mas banyaga kaysa katutubo: ang nobela. Ang *Ilustrado* ay gayundin, nasa Ingles, at nasa anyo ng nobela. At hindi man lamang kumbensiyonal na nobela (basahin: realista), kundi iyong mailalarawan pa bilang postmoderno.

Noong Mayo 2016, nagkaroon ng isang forum na nagtatampok kay Miguel Syjuco sa University of Santo Tomas. Tinalakay ang pagsusulat ni Syjuco, at naging sentral, siyempre pa, sa kumbersasyon ang kaniyang nobelang *Ilustrado*. Marubdob ang mga pahayag niya tungkol sa pagmamahal sa bayan, at sa susing papel ng panitikan sa pag-unlad at pagbabago ng lipunan.

Naitoka na sa akin ang pagsasalin ng *Ilustrado* bago pa naganap ang forum, at binasa ko na ito sa pangalawang pagkakataon. Tumimo sa akin ang preokupasyon nito sa paglalaro sa anyo. Kaya sa forum, tinanong ko si Syjuco kung paano niyang napagtatagni ang tila magkasalungat na ideolohiya ng postmodernismo at ng nasyonalismo sa kaniyang nobela? Ang naging sagot lang niya, ang *Ilustrado* ang kaniyang pagtatangka na gamitin ang estilo ng postmodernismo para isulong ang kaniyang makabayang agenda sa panitikan (Syjuco).

¹ Ang pagpapakahulugan ko sa nasyonalismo rito ay maaaring ikawing sa social realism. Sa pagsusulat tungkol sa “buhay ilustrado,” hindi itinatago ng nobela ang impluwensiya ni Jose Rizal at ng kaniyang mga nobelang makabayan, at pundasyonal pa ngang teksto ng nasyonalismo. Bagaman hindi “purong” social realist ang nobela ni Rizal. Tingnan ang Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Pasig: Anvil, 2003), Caroline Hau, *Necessary Fictions: Philippine Literature 1946 to 1980* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2000). Para sa social realism at mga nobela ni Rizal, tingnan ang Rolando Tolentino, *Sipat Kultura: Tungo sa Mapagpalayang Pagbabasa, Pag-aaral at Pagtuturo ng Panitikan* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2007).

² Tatalakayin nang mas mabuti ang puntong ito sa ikatlong bahagi ng papel.

Madaling unawain ang pahayag ni Syjuco kung lohika ng 1+1 ang gagamitin. Tila walang problematisasyon sa mga ideolohikal na karga ng mga konseptong binanggit. Paano halimbawa, mapagsasalubong ang postmodernismo, na may pagpabor sa fragmentasyon, pagtutol sa grand narratives, paglalaro sa multiplisidad ng kahulugan, sa tila katunggali nitong nasyonalismo, na mayroon namang pokus sa pagiging “buo” at pagkakaroon ng grand narratives? Hindi rin maaaring gamiting basta-basta ang argumento na ang estilo o anyo ay postmoderno, at ang politika o nilalaman ay nasyonalistiko. Ang ganitong pangangatwiran ay pangangayupapa lamang sa gasgas at palsong pagtatambis na anyo vs. nilalaman. Hindi uubra ang pagtatambis na ito dahil ang mismong anyo ay ideolohikal, at mayroon itong implikasyon—batid man ng manunulat o hindi, intensiyonal man o hindi—sa nais niyang iparating na kahulugan.³

Sa kaniyang sanaysay tungkol sa *Ilustrado*, inilarawan ni Adam David ang nobela bilang isang “textbook postmodern novel.” Basahin ang sipi, na nagtataglay na rin ng buod ng nobela:

Ang *Ilustrado* ay isang textbook na postmodernong nobela: literal na nagsisimula ito sa pagkamatay ng isang awtor, si Crispin Salvador, isang manunulat na expat---katipo ni Jose Rizal at Jose Garcia Villa, na may kaunting halo rin nina James Joyce at Ambrose Bierce---na ang mga nalikhang nobela ay kapuwa pinuri at nilait ng mga kritiko at mambabasa sa buong mundo sa loob ng isang magulo at produktibong karerang pampanitikan na nakasentro sa pagmamahal sa isang bayan na tuwina’y hindi makamit, at ang kaniyang kamatayan ay isang kahina-hinalang pangyayari na palihim na itinaon habang sinusulat ni Salvador ang kaniyang pinakamatinding libro tungkol sa Pilipinas, isang manuskritong pinagtiyap namang naglaho kasabay ng awtor, ang *Burning Bridges*, isang political thriller drama exposé. Nagpasyang mag-imbetiga ang kaniyang alaga—“Miguel Syjuco” ang pangalan sang-ayon sa postmodernong pamamaraan—sa pamamagitan ng pagbuo ng mga piraso ng halos isang siglong buhay panulat ni Salvador.⁴

Isinalaysay sa nobela ang paghahanap ni “Miguel Syjuco” sa nobelang *The Bridges Ablaze* sa pamamagitan ng iba’t ibang teksto: mayroong nasa unang panauhang perspektibo na tila rekoleksiyon ni Miguel, mayroon ding nasa pangatlong panauhan, mga biro, panaginip, e-mail, artikulo sa diyaryo, blog entry, interbyu, sipi mula sa hindi pa tapos na talambuhay, sipi mula sa sanaysay, maikling kuwento, nobelang pangkabataan, nobelang pulp, nobelang historikal, at libro ng kasaysayan.

Binabasag ng *Ilustrado* ang kumbensiyon ng nobelang Europeo at realista, partikular iyong mga nobela nina Balzac at Stendhal na inilarawan ni Auerbach bilang mabubuting halimbawa ng realistang akda:

³ Nauunawaan ko namang limitado ang panahon sa forum, kaya hindi rin naman talaga umasa ng ekstensibong sagot mula kay Syjuco. Gayunan, ang naturang tanong ang tutungtungan ng papel na ito. Hindi para mahulog sa bitag ng intentional fallacy---dahil hindi naman ang sagot ni Syjuco ang mahalaga, i.e. ang kaniyang layunin na pagsamahin ang dalawang konsepto---kundi upang suriin ang nobela bilang teksto mismo, kasabay ng pagsusuri din sa pinagdaanang proseso ng pagsasalain nito.

⁴ Ayon kay Syjuco mismo, borador ng nobela ang nirebyu ni David. Ito ang dahilan ng ilang “inconsistency” sa kaniyang sanaysay. Sa siping ito, halimbawa, ang tinutukoy niyang *Burning Bridges* ay ang *The Bridges Ablaze* na pinapaigsi bilang TBA sa nobela, bilang laro sa pariralang “to be announced” sa Ingles. At iyon lang nga ang nakamit ng TBA sa *Ilustrado*: hanggang sa katapusan, hinihintay pa rin ang pagdating nito.

Tulad ni Stendhal, hindi lamang inilalagay ni Balzac ang tao na inilalahad niya ang kapalaran, sa kanilang eksaktong pangkasaysayan at panlipunang kaligiran, kundi hinahaka rin niya ang koneksiyong ito bilang isang pangangailangan: sa kaniya, nagiging isang moral at pisikal na atmospera ang bawat milieu, at binubuntis nito ang tanawin, ang tirahan, muwebles, kagamitan, pananamit, pangangatawan, pagkatao, kapaligiran, mga idea, gawain, at kapalaran ng tao, at kasabay nito, muling lumilitaw bilang kabuuang atmospera ang pangkalahatang sitwasyong pangkasaysayan at sinasaklaw ang samu't saring milieux nito. (417)

Mayroon din namang “general historical situation” na matatagpuan sa nobela, at ito ang mga unang taon sa bungad ng dekada 2000. May partikular na tuon sa mga buwan patungo sa pagputok ng Edsa Dos. Pero ang sitwasyong ito ay paulit-ulit na ginagambala ng iba pang sitwasyong pangkasaysayan: ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig, panahon ng Commonwealth sa Pilipinas, at iba pa. Iba’t iba rin ang mga tauhang itinatampok, at hindi rin lahat sila ay “totoo” sa mundo ng aklat, i.e. mga tauhan lang sila sa mga akda ni Crispin Salvador, o bida sa running joke sa buong nobela, tulad ni Erning Isip. Sa kabila nito, mayroon pa rin itong aura ng kaisahan o “total atmosphere”: kinakatawan ng nobela ang pag-iral ng mga “Ilustrado,” silang mga nagmamahal sa bayan sa iba’t ibang yugto ng kasaysayan, silang patuloy na nagpupunyagi kahit pa limitado ng kanilang uri (at wikang) kinabibilangan.

Sa paggamit ng iba’t ibang teksto at uri ng panulat para bumuo ng nobela, maaaring ipanukala na “nagsasalin” na rin ang nobela. Nagpapalit ng anyo at/o estilo ng pagkukuwento, e.g. mula realistikong pagkukuwento patungo sa paggamit ng ibang anyo, tulad ng e-mails, blog entries, comments, panayam, at iba pa. “Isinasalin” ng nobela ang realidad sa iba’t ibang mga teksto, at sa gayon ay sinisira din ang ipinamamarali ng realismo na tumbásan sa pagitan ng prosang realistiko at lipunan. Bagaman malinaw ang mga historikal na pangyayaring tinutukoy ng nobela---malinaw ang alusyon sa administrasyon ni Gloria Macapagal Arroyo, ang mga unang taon ng dekada 2000---dinidistrungka naman ito ng hindi kronolohikal na pagsasalaysay at ng paralelismo sa iba’t ibang historikal na pangyayari, tulad ng danas ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig sa Pilipinas. Mayroon ding suhestiyon ng paulit-ulit, kundi man paralelismo ng mga pangyayaring pangkasaysayan, kung kaya, nagbubukas din sa multiplisidad ng naratibo, kundi man posibilidad ng paralelismo ng realidad.

Nakakarga rin sa iba’t ibang teksto ang samu’t saring paghahanap: ang paghahanap ni Miguel sa nawawalang manuskrito, kasabay ng paghahanap niya ng lehitimasyon bilang manunulat; ang paghahanap niya sa kaniyang sariling anak (o sa pagpapatawad na igagawad nito sa kaniya bilang pabayang ama), ang paghahanap ni Salvador sa respeto ng mga kapuwa manunulat; paghahanap ng “katotohanan,” at katuturan at silbi ng ginhawang dulot ng konsepto ng “pagwawakas.”

Siyempre pa, kasama sa lahat ng ito ang paggamit ng nobela sa iba’t ibang register ng wika. Iba ang register ng mga bahaging realista, na halos maging *roman-a-clef*. Iba rin ang register ng historikal na nobela, nobelang pulp, blog entry, at iba pa. Mula sa mayamang angkan ang protagonistang si Miguel, at (mukhang) nag-aral sa Ateneo. Nakasulat ang buong nobela

sa Ingles, pero hindi lang sensibilidad ng wikang Ingles ang nananalaytay dito. Lalo na, at hindi lang naman taga-Maynila si Miguel dahil mayroon siyang ugat sa Bacolod.⁵ Namulat din si Miguel sa iba't ibang wika at kultura, kaya nga mayroon silang mga pretensiyon ng kasintahang si Madison bilang mga indibidwal na cosmopolitan.

Hindi malayong isipin na magiging katulad ng paglalarawan ni Vicente Rafael sa kaniyang sarili sa introduksiyon ng *Motherless Tongues*, ang magiging paglalarawan ng protagonista ng *Ilustrado* kung pagsusulat siya tungkol sa kaniyang linggwistikong kasaysayan: "English is neither my first nor second language... The very Americanness of English meant that it was itself creolized and pervaded by other modes of speaking" (2-3).

Pagsasalin sa Salin

Tinangka kong hulihin ang diwa ng *Ilustrado* sa pagsasalin sa pamamagitan ng paggamit ng magkahalong Ingles at Filipino, lalo na sa mga diyalogo. Basahin ang siping ito mula sa nobela, kung saan isinasalaysay ng isang barkada ni Miguel ang pagkatagpo ng isang pugot na ulo. Nasa isang club sila sa eksenang ito, isang espasyong nakalaan para sa mga indibidwal na nasa partikular na sosyo-ekonomikong antas, tulad ni Miguel at oo, ni Rafael:

"So, what happened is," pagpapatuloy ni Mitch, "tinawag namin yung boy. Now, siya ang nagulat. The fucking guy steps back, turns around, and sinuka niya yung breakfast niya. Like putangina, fucking five yards ang layo. Exorcist-worthy... Then umalis siya, when he comes back, he's with the driver. May dalang pool net yung boy, may shoebox yung driver. Nilalagay nila yung ulo doon sa shoebox, but hindi naman kasya yung putangina... Pagbalik nila, may group of maids na silang kasunod, but they like wait on the steps, ayaw rin nila lumapit. Yung boy dala niya one of my mom's hatboxes. They use the pool net to push the ulo into it. And putangina, it's a perfect fit. Then Mel and I go to our room and crash. Pare, the funniest thing...later that afternoon, my ma comes to our room to wake us up for church. Sabi sa akin ni Mel later na he was like totally giving it to Pamela Anderson and lalabasan na siya when our mom walked in. Anyway, Ma's all pissed and shit, sinermunan kami sa dilim. She's like: Bakit hindi kayo gumamit ng plastic bag or something? Galing Bergdorfs yang hatbox na yan! Me and Mel just like hid under our blanket, giggling. In-on ng mom ko ang ilaw, and she just splits, iniwan niyang nakabukas yung pinto, so lumalabas yung air-con. Fucking bitch." (Pascual 212-213)

Tigmak ng mga reperensiyang nagmamarka ng sosyo-ekonomikong uri ang siping ito: ang pelikulang Exorcist, ang tindahang Bergdorfs, ang artistang si Pamela Anderson, at iba pa. Maaaring tingnan ito bilang isa sa mga dahilan ng tagumpay ng nobela sa ibang bansa: nagsilbing tulay ang wika ng *Ilustrado* sa pagitan ng kulturang inilalarawan nito (i.e., Pinoy, mayroon silang "boy," nagalit sa nanay dahil "lumalabas yung air-con") at sa kulturang nais nitong kausapin (i.e., Amerikano, ang pelikulang Exorcist, Bergdorfs).

⁵ Na maaari ding iturong dahilan kung bakit nakasulat ang nobela sa Ingles. Tingnan halimbawa ang Rosario Cruz Lucero, *Feast and Famine* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2003) at Vicente Garcia Groyon, *Sky Over Dimas* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2003).

Ang siping ito ay mula sa ikalimang kabanata ng nobela. Bahagi ito ng seksiyong naglalarawan ng pagbabalik-tanaw ni Miguel sa muling pakikisalamuha sa mga kaibigan sa club. Gumamit ito ng ikatlong panauhan, pero malinaw ang kiling sa kamalayan ni Miguel. Wala namang editoryal na komento ang tauhang si Miguel sa bahaging ito, pero mahihiwatigang mayroon siyang pagkasuya sa mga dinatnang kaibigan sa club na dati pa nila pinupuntahan. Mababaw pa rin ang mga ito, at tila walang pinagkatandaan (Syjuco 139-174).

Mahalaga ring banggitin na ang mga reperensiya sa nobela ay nakatali sa kasaysayan, kaya ang lebel ng pagtagos ay nakadepende sa repertoire ng kahulugan at historikal na sitwasyon ng mambabasa. Ibig sabihin, kailangang iayon ang pagsasalín sa historikal na konteksto ng (inaasahang) mambabasa. Ito ang dahilan kung bakit pinanatili ko ang ilang detalye sa nobela na sa unang tingin ay maaaring ituring bilang pagyukod lamang sa dayuhang mambabasa. Basahin ang sipi:

Lumaki na si Boy Bastos at nagkaroon ng anak na babaeng kamukhang-kamukha niya, na pinangalanan niyang Girly. Sumama siya sa isang play date, katabi niya sina Girly at ang kaibigan nito mula sa paaralan. Naglaro sila ng luksong tinik, ang tradisyonal na laro na may parehang nakaupo sa lupa, at gamit ang kanilang mga braso at kamay, bumubuo sila ng bakod na dapat lundagin ng iba pang kasali. (Pascual 357)

Maaaring isipin na hindi na kinakailangan pang bigyan ng depinisyon ang luksong tinik. Inaasahang alam naman ito ng ordinaryong mambabasang Filipino. Kaya sa unang borador, tinanggal ko ang depinisyon at tinapos ko ang talata sa “naglaro sila ng luksong tinik.” Pero sa mga sumunod na borador, sumagi sa isip ko ang posibleng mambabasa ng saling ito ng nobela—ang mga kabataang hindi na naglalaro ng luksong tinik. Kaya ibinalik ko ang depinisyon at sa pamamagitan nito, inaasahang naitulay ang dalawang magkaibang historikal na sitwasyon: iyong sitwasyong nagbunsod sa nobela, at iyong (inaasahan o ipinagpapalagay na) sitwasyong kinalulubugan ng mambabasa.

Sinasalamin din ng dalawang sipi sa itaas—isang monologong satiriko sa uri at sipi mula sa serye ng biro—ang pangkalahatang asta ng nobela: naghahantad ng karumal-dumal na pangyayari---may pinugutan ng ulo, mayroong mga tumitira ng bawal na gamot, may amang dumadaiti ang daliri sa ari ng batang anak⁶ ---pero isinasalaysay sa paraang nagpapatawa. Ang asta ring ito ang matatagpuan sa likod ng mga sipi tungkol sa mga birong nakabudbod sa buong akda, partikular iyong running gag at family history nina Erning Isip, Boy Bastos,

⁶ Narito ang pagpapatuloy ng sipi, para bigyang-diin ang hibo ng incest at sexual na pang-aabuso: “Iniumang ng mga bata ang mga kamay nila, at tumalon si Boy nang walang kaproble-problema. Nagulat siya sa lakas ng sariling tawa. Sa wakas, si Girly na ang tatalon. Ang mga nakaunat na kamay ni Boy ang nasa tuktok ng mga tinik. Kahanga-hanga ang pagtalon ni Girly, para siyang gunting na bumuka dahil may gugupitin.

“Nag-touch ka!” bulalas ni Boy.

“Hindi po,” sabi ni Girly.

“Sigurado ako, nag-touch ka,” sabi ni Boy. Nagtalo sila nang matindi.

“Papa, paano mo po ba nasiguro?”

Inamay ni Boy ang hinlalaki niya. “Hmmp!” sabi niya. “Amoy isda! Sabi sa iyo, nag-touch ka, e!” (Pascual 357)

at Girly Bastos Arrayko. Paulit-ulit sa mga biro ang panduduro sa mapait na katotohanan ng patuloy na paghahati ng usapin ng uri at kolonyalismo sa mga relasyong panlipunan: tatanga-tanga sa Ingles sina Erning at Boy Bastos, nagsisikap silang sumabay sa mga may-kaya sa buhay (na mas magaling sa Ingles). Sukdulang gamitin pa nga ang misrekognisyon sa wika bilang susi sa pag-unawa sa perpetuwasyon ng mapang-aping sistema. Basahin ang sipi:

Tanong ni Girly sa kanyang tatay na si Boy Bastos, "Tatay, ano ba ang politika?" ...Sabi niya, "Well, Girly-girl, ganito lang yan. Una, ako ang pinuno ng pamilya, kaya puwede mo akong tawaging Presidente. Ang nanay mo ang gumagawa ng mga patakaran, kaya siya ang Gobyerno. Nandito kami para ibigay ang mga kailangan mo, kaya ang tawag namin sa iyo, Taumbayan. Nagtatrabaho para sa atin ang yaya Inday mo, at binabayaran natin siya para sa pagtatrabaho niya, kaya ang itatawag natin sa kanya, Uring Manggagawa. At ang kapatid mong bunso na si Junior, tawagin natin siyang Hinaharap. Ngayon pag-isipan mo yan at tingnan mo kung may kabuluhan."

Natulog si Girly na pinag-iisipan kung ano ang kanyang narinig. Nagising siya nang hatinggabi. Narinig niyang umiiyak ang nakababatang kapatid na si Junior, kaya pinuntahan niya ito, at nakitang puno ng dumi ang diaper. Pumunta si Girly sa kuwarto ng kanyang mga magulang, at natagpuan ang kanyang inang nahihimbing. Hindi niya magising ang nanay dahil umiinom ito ng sleeping pills gabi-gabi, kaya tumungo si Girly sa kuwarto ng kanyang yaya. Gayunman, nakakandado ang kuwarto. Sumilip si Girly sa seradura at nakita ang kanyang ama na katabi si Inday sa kama. Bumalik sa pagtulog si Girly.

Kinaumagahan, habang nag-aagahan, sabi ni Girly sa kanyang tatay, "Tatay, naiintindihan ko na po ang politika."

Tuwang-tuwa si Boy. "Wow!" sabi niya. "Napakatalino mo talaga! Ipaliwanag mo nga sa akin, sa sarili mong salita, paano tumatakbo ang politika?"

"Well," simula ni Girly, "Pinagsasamantalahan talaga ng Presidente ang Uring Manggagawa. At ang Gobyerno, wala namang ginagawa, maliban sa matulog nang matulog. Walang pumapansin sa Taumbayan. At ang Hinaharap, well, nakalubog sa tae ang Hinaharap." (Pascual 405-406. Nasa orihinal ang italiko.)

Mabagsik ang implikasyon ng birong ito, dahil nakaangkla sa napakapundamental na kasanayan ng pagbibigay ng kahulugan, pag-unawa sa wika, at pag-unawa sa mundo. Kung tutuusin, isang akto rin ng pagsasalin ang matatagpuan sa birong ito, dahil gumamit ng analohiya si Boy Bastos sa pagtuturo kay Girly. Kinailangan pa rin ni Girly na itumbas sa isip niya ang mga salitang sinabi ng ama na hindi naman direktang iniuugnay sa mga bagay na tinutukoy nito, e.g. Boy Bastos = Presidente, Inday = Uring Manggagawa, atbp.

Malaking elemento ng nobela ang mga biro, dahil dito maaaring matagpuan ang pagdugtong nito sa tradisyon ng panitikang bayan sa Pilipinas. Sina Erning, Boy Bastos, at Girly Bastos Arrayko ay maaaring tingnan bilang makabagong manipestasyon ni Pilandok.⁷ Ang kakaiba nga lamang sa *Ilustrado*, ang nagmimistulang obheto ng katatawanan sa nobela ay ang mga mahina at mahirap mismo, sa halip na ang maykapangyarihan. Umaastang pusong ang nobela, na kumakatawan sa ordinaryong mamamayan (sina Erning at Boy Bastos

⁷ Na kilala rin bilang Juan Pusong. Tingnan halimbawa ang "The Boy Called Juan Pusong" at "Juan Sells a Talking Parrot" sa *Philippine Folk Literature: The Folktales* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2001), 324, 325.

naman talaga ang ordinaryo, hindi si Miguel), at tila sinasabi nito na walang pagbawi sa pagkadusta nina Erning Isip sa kanilang katangahan at kahirapan. At sa huli, sila rin ang magiging dahilan ng kanilang lalo pang paghihirap, dahil ang batang si Girly Bastos Arrayko ang ihahalal nilang maging pangulo ng bansa. Maaaring iturong dahilan ng pesimistikong astang ito ang ideolohiya ng postmodernismo. Tulad ng maraming akdang postmoderno, nagpapatawa ang *Ilustrado*, pero isa itong uri ng tawang malungkot. Pinagtatawanan ang pagkabalid ng bansa sa administrasyong walang pakialam sa tao, pinagtatawanan ang pagka-inutil ng mga “ilustrado” na baguhin ang lipunan, sa kabila ng pagiging “mas marunong.” Binalikuko na ang layon ni Pilandok na pagtawanan ang nasa kapangyarihan para kahit sandali, kahit sa biro lamang, ay magwawagi ang mga api.

Mula rito, mahuhugot ang pagtingin ng nobela sa sarili nitong kakulangan. May pagtatangi ang tauhang si Crispin Salvador sa kakayahan ng biro na katawanin ang kultura, at bilang implikasyon sa *Ilustrado* na malaki ang pagkakautang sa pagbibiro, ay ang kakulangan nitong itawid ang kultura gamit ang wikang banyaga; isang awtokritisismo. Maaari ding makita rito ang pagtatangka ng nobela na “isalin” ang nosyon ng “ilustrado” mula sa mga “marunong” o “nakapag-aral” patungo sa mga Overseas Filipino Workers (OFW). *Ilustrado* na ring maituturing ang mga OFW dahil may danas din sila ng destiyero, bagaman mas nananatili ang pagka-Filipino, dahil sa uring kinabibilangan: nasa ibang bansa nga sila, ngunit nananatiling manggagawa. Taliwas ito sa mga orihinal na ilustrado na nadeستييرو ang katawan, at gayundin ang isip, dulot ng kolonyal na edukasyon. Hinuhutok ng nobela ang pagkakaibang ito sa pamamagitan ng anyo: seryoso at realistiko ang pagkakasulat ng naratibo ni Miguel at nasa anyo ng biro ang kuwento ni Erning Isip. At dahil nasa anyo ng biro, mas nakakabit sa oral na tradisyon, mas “Filipino,” umiigpaw sa tekstual na pag-iral, at umiigpaw mula sa kolonyal na artsibo (Said 1-28). Basahin ang sipi:

May obsesyon si Crispin sa ating tradisyong oral at mas matindi pa ang pagkahibang sa pagsasalín ng Filipinong siste sa Ingles. “Ang ating tunay na kasaysayang pinagsasaluhan” at “ang ating matamis at mapait na komentaryo” ang tawag niya sa mga biro.

“Ang mga biro ang pinakamahirap isalin,” sabi niya. “Laging may panganib na hindi makuha. Halimbawa, kung paanong ang pangmamaliit ay pangmamaliit naman talaga sa sarili.”

“Yan talaga ang palagay mo?” kontra ko. “Tingin ko, salbahe lang talaga tayo.”

“Hindi. Hindi naman siya mapanghati. Kapag narinig mo na ang pamilyar na punch line, ang atsetse ng kakornihan, lahat yon, nakakapagbuklod. Pareho lang ang silbi ng mga biro sa salawikain,” sabi niya. “Kung wala sila, hindi natin mauunawaan ang mga sarili natin.” (Pascual 47-48)

Pesimistiko ang siping ito, ngunit kinokontra din ng mismong pagsulat ng nobela. Bakit pa mag-aabalang magsulat ng isang buong nobela na nakasandig sa siste, kung wala naman pala itong kakayahan o kakapusan pala talaga ito sa pagtatawid ng kultura? Ano ang naiwan? Ito ang tatalakayin ko sa susunod na bahagi ng papel.

Ang Liminal sa Pagsasalin

Magsimula tayo sa anyo. Sinabi na ni Mojares na mayroong ugat sa Pilipinas ang nobela--nagmana raw ito sa mga epiko---pero hindi pa rin maikakaila ang epekto ng nobelang realista mula sa Europa sa kasaysayan at pag-unlad ng nobelang Filipino. Buo na ito nang "iuwi" ito ni Rizal mula sa Europa, sa pamamagitan ng mga akdang *Noli at Fili* (Mojares 9-42; 152).

Kung magiging mas espesipiko, ang nobela sa Ingles ang sinusundang tradisyon ni Syjuco na ika-20 siglo na nagsimula. Pero tulad ng maraming nobelang Filipino, sa Ingles man o sa Filipino, tila si Rizal ang itinuturing pinagkakautangan ng nobela na makikita kahit sa titulo pa lamang: *Ilustrado*. Hindi naman ito mahirap tanggapin, dahil kapuwa bunga ng pananakop ang panitikan sa Ingles at Kastila. Sa ganitong pag-unawa, maaaring ituring ang *Ilustrado* bilang nobelang "nagbabalik-bayan."

Ang banyagang Farrar, Strauss, and Giroux ang opisyal na publisher ni Syjuco, at ito rin ang naglimbag ng "Philippine edition" noong 2010. Iyon ang unang maituturing na pag-uwi ng nobela. Sa kasalukuyan, ayon kay Syjuco, ubos na ang Philippine edition ng *Ilustrado*. Mukhang malabo na ring magkaroon muli ng gayong edisyon dahil palugi ang presyong ibinigay ng FSG nang ibenta ang mga kopya ng libro sa Pilipinas (Syjuco). Dalawang daan at walumpung piso (Php280) ang halaga ng kopyang binili ko noong 2010, at sadyang mura nga ito para sa presyuhan ng mga librong itinuturing na "international trade paperback" o "quality paperback." Nasa P350 pataas ang karaniwang halaga ng mga ganoong uri ng libro. Ayon kay Walter Benjamin, ang pagsasalin sa isang akda ang hudyat ng pagkakaroon nito ng bagong buhay (Venuti 16). Kapag nailimbag ang salin ng *Ilustrado*, magkakaroon ito ng bagong mga mambabasa. At siyempre, sa usapin ng wika, maaari ding ituring na pagbabalik-bayan ang pagsasalin ng nobela sa Filipino.

Batid kong maaari itong magbigay ng impresyon na ang lahat ng nasa wikang Ingles ay "nasa labas," at ang tanging paraan ng kanilang pagbabalik sa bayan ay ang pagsasalin sa wikang Filipino na tanging may akses sa bayan. Maaaring may magsabi na naganap na ang indigenization movement noong dekada '60 at '70 at matagal nang naresolba ang problemang ito. Lalo na, at nasa panahon na nga tayo ng postkolonyalismo. Pero sa ganang akin, ito pa rin yata ang pinoproblema ng panitikang nasa Ingles. Kung paanong kinakatawan ng panitikang nasa banyagang wika ang bayan na iba ang "pambansang wika."

Sa *Our People's Story: Philippine Literature in English*, isa sa mga batayang aklat sa UP Open University, ang unang binanggit ni Cristina Pantoja Hidalgo sa pagpapakilala sa prosang nasa Ingles ay ang isyu ng wika. Wika niya, ang unang isyung dapat harapin sa anumang pagkakataon na pag-uusapan ang panitikan sa Ingles ay ang katotohanang nakasulat ito sa Ingles (163). Ibig sabihin, hindi maiwasan na pag-usapan ang kolonisasyon, dahil bunsod ng pananakop ng Amerika sa Pilipinas ang pag-usbong ng panitikang nakasulat sa Ingles. Kasama rin dito siyempre ang usapin ng "pagkatawan" sa bayan ng panitikan sa Ingles, na idinedeklara na agad ng titulo ng textbook bilang "our people's story."

Hindi nalalayo ang sitwasyong ito ng panitikan at manunulat sa Ingles sa naging sitwasyon ng mga ilustradong manunulat noong Panahon ng Kastila. Ang wikang gamit nila, na mula sa kolonisador, ay marka rin ng mga pribilehiyong natatamo nila sa kolonyal na sitwasyon. Inihihwalay sila nito sa karamihan. Lalong tumitindi ang paghihiwalay na ito sa akto ng kanilang pagsulat: kakaunti ang mga kalahing nakauunawa sa kanilang mga akda; ang default na madla nila ay ang mga Kastila rin. Sa kabila nito, patuloy na nagsulat sa wikang Kastila at tungkol sa bayan ang mga ilustrado. Itinuturing pa nga sa ngayon ang dalawang nobela ni Rizal, ang *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* bilang mga pundasyonal na teksto ng nasyonalismo (Hau, *Necessary Fictions* 1-93).

Sa sanaysay na “Patria e intereses: Reflections on the Origins and Changing Meanings of *Ilustrado*,” binakas ni Hau ang kasaysayan at kasalukuyang gamit ng ilustrado bilang konsepto, kabilang ang pag-uugnay ng nobela sa pigura ng OFW at ng ilustrado. Inilarawan din ito ni Hau bilang nobelang isinulat hindi lamang para sa “international readership” kundi para din sa madlang Filipino—isang deskripsiyong hindi nalalayo sa naging pagtalakay niya sa mga nobela ni Rizal sa *Necessary Fictions*, at ni Benedict Anderson sa *Spectre of Comparisons*. Wika nila, nagawa ng Noli at Fili na tumawid sa pagitan ng loob at labas. Para sa mga tagalabas o banyaga, ipinakilala ni Rizal ang kalagayan ng mga nasasakop. Para naman sa mga kapuwa tagaloob o kapuwa sakop, ibinigay niya ang pagkakataon para magkaroon ng identipikasyon, at sa gayon ay mahiraya ang bansa.

Pero noong ika-19 na siglo pa isinulat ni Rizal ang kaniyang mga nobela. Mayroon pa noong pangangailangan na humiraya ng isang bansa, mula sa kalat-kalat na mga isla. Wala nang ganitong problema si Syjuco. Pero ang giit ko nga, nananatili pa rin ang isyu ng pagkatawan sa isang bansa gamit ang banyagang wika.

Ang isa sa mga impluwensiyal na teorista tungkol sa pagsusulat sa Ingles ay si Gemino Abad. Klasiko na nga ang kaniyang pahayag na hindi tayo nagsusulat sa Ingles, tayo ay nagpanday sa Ingles o “we wrought from English” (Abad, *The Likhaan Anthology of Philippine Literature in English* 18). Sa unang basa, ang pahayag na ito ay nangangalingasaw sa pagiging ahistorical. Ang ibig bang sabihin, ang wika ay isang malaking tipak na hindi natatali sa anumang panahon o kultura, kung kaya unibersal, at maaaring pagpandayan ng sinuman, kailanman, saanman? Ito ba ang bersiyon ni Abad ng langue ni Saussure? O ito ba ang “purong wika,” ang non-foundational essence na binabanggit ni Benjamin sa sanaysay na “The Task of the Translator”? Saan ngayon nagmumula ang pagka-Filipino ng isang akda, kung hindi pala ito makikita sa wikang gamit?

Ang naging rekurso ni Abad ay ang proseso ng pagbibigay-kahulugan. Wika niya, ang ating kultura, ang ating pagbibigay-kahulugan sa akda ang nagbibigay ng “sense of country” (Abad, *Our Scene So Fair* 199-223).

When one reads a poem or a short story, and pauses to ask, “What is Filipino here?” one obviously may latch on to the mere fact that the author is Filipino, from which one may rightly (not entirely illegitimately) assume that the experience as represented in the poem is a “Filipino matter”: that

is to say, it necessarily bears the author's own knowledge and experience of his community, his memory, say, of his own surroundings from which "raw stuff or material," as it were, he imaginatively draws in the writing; his way of thinking and feeling which somehow enters into his writing has somehow been shaped too by what he has lived through in his community, by his interactions with people there, by whatever influences, local and foreign, impinged on or have been assimilated into his own consciousness and imagination there, in his own community. (Abad at Hidalgo, *Our People's Story* 20-21)

Inuunawa ko ito bilang pagkilala ni Abad sa papel ng materyal na kapaligiran, i.e. kasaysayan. Ibig sabihin, ang kamalayan ng mambabasa (at bilang implikasyon, ng manunulat din) ang siyang humuhubog sa kaniyang pag-unawa sa wika (galing man ito sa isang tila ahistorical na bukal), at ang kamalayang ito ay bunga ng materyal na kapaligiran. Sa ganitong pagsipat, maaaring igiit na naitatapak ni Abad sa lupa ang kaniyang pagdidiskurso, at lumilitaw na mayroon pa nga siyang pagkiling sa kontribusyon ng pisikal na kapaligiran, sitwasyon, at kasaysayan sa pagkabuo ng kamalayan ng indibidwal. (Bagaman siyempre, ang usapin ng kanyang pagbibigay ng distingksiyon sa pagitan ng "country" at "nation" ay para sa bukod na papel.)

Sa sanaysay namang "Translation and the Problem of Realism in Philippine Literature," inilarawan ni J. Neil Garcia ang panitikan sa Ingles bilang "translational." Ibig sabihin, sa simula't sapul, ay isinasalin na ng manunulat sa Ingles ang kaniyang isinusulat, na hinahanapan na niya ito ng tumbasan sa kaniyang pinagmulang kultura. Basahin ang sipi:

...[T]he "unnaturalness" of English as a language that precariously "coexists" in the heady flux of local languages in the Philippines makes it virtually impossible to be perfectly transparent to its meanings; it only follows that the poetry written in it simply resonates the characteristically postcolonial opacity—the problematic non-convergence—between referent and sign. (682)

Ang realismo sa panitikan ang binusisi ni Garcia sa sanaysay, at nakarating siya sa kongklusyon na imposibleng maging "realistiko" ang akdang isinulat ng Filipinong manunulat sa Ingles sa kaparehong kahulugan nito sa Kanluran. Dahil nga itong wikang gamit ay hindi tagusan, hindi naghuhugpong ang simbolo at referent.

Pero sa kabila nito, mayroon pa ring pinaghuhugutang sistema ng pagpapakahulugan ang manunulat sa Ingles. Hindi nga lang sinabi ni Garcia kung ano ang pinagmumulang wika. Hindi niya binanggit kung ito ba ay Filipino o Tagalog o Cebuano. Mas nararapat para sa kaniya ang terminong "kultura." Ngayon, itong kulturag ito na siyang nagtatakda ng mga parametro ng pagbibigay-kahulugan, ay naiimpluwensiyahan din ng kapaligiran, kung kaya maaari sigurong isipin na nagsasalubong ang mga idea nila ni Abad. Ang pagsasalin ng kultura gamit ang banyagang wika bilang sisidlan, ay ibang pormulasyon ng pagkakaroon ng "sense of country," ito ang "kamalayan-na-hinubog-ng-kapaligiran."

Itong "sense of country" ay maaaring isiping gulugod ng katwiran sa kakayahan ng mga manunulat sa Ingles na magsulat tungkol sa bayan. Mula rito, maaaring sabihin na ang

bawat akto ng pagsulat sa wikang banyaga na nagtatangkang isalin ang kinagisnang kultura sa wika ng mananakop ay pagbabalik-bayan. Ito ring pagbabalik-bayan na ito marahil ang tinukoy ni Mojares nang ilarawan niya kung paanong walang ipinagkaiba sa mga naunang nobelang Tagalog ang unang nobela sa Ingles na isinulat ng isang Filipino, ang *Child of Sorrow* ni Zoilo Galang (Mojares 333). Naisalin ang kultura ng mga taong hinubog ng mga awit, korido, at kundiman sa nobelang ito, kahit pa nasa wikang Ingles.

Iba ang gamit nilang wika, pero ang kulturang humubog sa mga manunulat sa Ingles ay halos kapareho rin ng kulturang humubog sa kamalayan ng masa. Mahalaga ang kuwalipikasyon ng “halos” dahil kasama pa rin naman sa pagkahubog ng kamalayan ang uridahil ang materyal na kapaligiran ng indibidwal na lumaki sa relatibong kariwasaan ay iba sa kapaligiran ng mas mahirap.

Sinikap kong kipkipin ang konsepto ng “sense of country” habang isinasalin ang *Ilustrado*, at may mga pagkakataong sinurot ako ng teoretikal na dilemma: kung tunay palang naisasalin ang kultura sa Ingles, ano pa ang halaga ng pagsasalin nito sa Filipino, maliban sa pagpapahaba ng buhay ng nobela? Mayroon kasing implikasyon na hindi na mahalaga ang wika mismo, dahil kinakain na ito ng kultura. Kung sasagarin ang lohikang ito, puwede tayong magsulat tungkol kay Rodrigo Duterte sa Swahili, pero mananatili pa rin itong Filipino, dahil hangga’t kaya namang “bigyang kahulugan” ng mambabasa ang nobela sa Swahili sang-ayon sa kaniyang buhay sa ilalim ng mahal nating pangulo, naroon pa rin ang “sense of country.”

Napagmuni-munihan ko na rin ito, at narito ang aking pagtataya: kung tunay nga, gaya ng sabi nina Abad at Garcia, na isinasalin ang kultura sa alinmang wika, ang kulturang iyon ay nagagagap pa rin sa pamamagitan ng wika. At sa kaso ng panitikan sa Ingles, kahit hindi sinabi ni Garcia kung aling wika ito, maaaring ipagpalagay na ito ay ang wikang Filipino o anumang wikang rehiyonal.

Sa puntong ito, maaari nang balikan ang tanong na iniwan sa naunang bahagi: ano ang naiwan sa pagsasalin? Maaaring pakinggan ang pagteteorya ni Rafael sa limitasyon at posibilidad ng pagsasalin. Basahin ang sipi:

Ayon kay Jakobson, ang mga metalinggwistikong operasyon ay katulad ng akto ng pagsasalin sa ganang pinupunan nito ang orihinal. Sa pagtataksil sa orihinal, sa dalawang kahulugan nito, sumosobra o lumalabis ang pagsasalin... Palagi at palaging napatutunayan na hindi nito kayang magbigay ng eksaktong tumbasan ng nilalaman at estilo ng isang wika tungo sa isa pa. Kaya lag-ing may inuutang ang tagasalin sa orihinal. Lagi siyang nagbabayad-pinsala para sa nawawala sa salin, na dulot naman ng intrinsikong pagkukulang nito, ay lumilitaw bilang isang “serye ng mga hindi kanais-nais na transaksyon ng kahulugan.” (*Motherless Tongues* 8)

Mayroong naiwan, mayroong hindi nahuhúli ang pagsasalin sa tuwina. Sa wika ni Crispin Salvador, ito ang “ensuing moan of corniness” (Syjuco 36) o “atsetse” (Syjuco 48) ang lohika sa likod ng biro, ang nag-oorganisa sa siste. Pero ayon din kay Rafael, ang pagsasalin

ay “series of unfavorable currency transactions” (*Motherless Tongues* 8), kung kaya raw parating naghahanap ng bayad pinsala (restitution) ang tagasalin dahil sa perpetuwal na kakulangan ng kaniyang salin. Batay sa pahayag na ito, tigmak ng tigelawang damdamin (ambivalence) ang proseso ng pagsasalin at ang damdaming ito ay pangunahing binabatâ ng tagasalin. Ang pagsasalin kasi sa kolonyal na wika patungo sa katutubo ay nangangahulugan din ng isang uri ng “pagtataksil” sa katutubong wika: ang isang paa niya ay nakatindig sa kasalungat nitong puwersa (i.e. wika o kultura ng kolonisador). Ang resulta nga nito ay ang patuloy na pagbabayad-pinsala dahil sa paulit-ulit na pagkakabunyag ng hati o liminal na subjectivity ng tagasalin: may pagkakautang sa banyaga ang paglikha ng salin na para sa bayan, para sa kapuwa katutubo. Hindi nalalayo ang sitwasyon sa isang OFW na kinailangang mangibang bayan, makibagay at maging bihasa sa kulturang banyaga at pagkuwa’y uuwi: Filipino pa rin, pero may bahid na ng banyagang kulturang pinagbabaran. Halos ganito rin ang sitwasyon ng manunulat sa Ingles, na nagsusulat sa sitwasyong panlipunan sa Pilipinas, gamit ang wika at kultura ng kolonisador.

Ang mismong pagteteorisa nina Abad at Garcia---ang isinasalin ay kultura---ay ang paghahanap din sa “naiwan” sa pagsasalin. Tulad ng nabanggit sa itaas, sinubukan itong bigyang artikulasyon ni Syjuco sa kaniyang nobela bilang “ensuing moan of corniness” o “atsetse.” Ito ang kanilang pagbabayad-pinsala. At ang mismong pagsulat ko ng papel na ito, ang pagsipat sa pinagdaanan kong proseso, ay isa ring pagbabayad-pinsala, dahil batid kong anuman ang sigasig na ibigay sa pagsasalin ng *Ilustrado*, mayroon pa ring maiwan, mayroon pa ring kulang.

Sa kabuuan, ang pinagmumulan ng tigelawang damdamin na ito ay maaaring mabakas sa pormulasyon ni Rafael sa *The Promise of the Foreign* tungkol sa pagsasalin: nakasilid ang kolonyal sa ipinagmamalaking “katutubo” (Rafael 1-16). Sa pagsasalin pabalik sa Filipino ng akdang nasa Ingles, at sa pagtukoy na pangalawang pagsasalin na ito (dahil isinalin na rin talaga siya mula sa Filipino patungo sa Ingles sa isip ng manunulat), maaaring sabihin na nababaligtad ang pormulasyon ni Rafael: nakasilid ang “katutubo” sa itinuturing na kolonyal. Naging posible ang pag-iral ng kolonyal, naging katanggap-tanggap ito, dahil sinala muna ito sa kamalayang nabuo mula wikang katutubo, at mayroon itong elemento ng katutubo. At mula rito, maaaring sabihin na lumilitaw ang pagsusulat bilang pagsasalin, at ang pagsasalin bilang sabayang pangigingbang-bayan at pagbabalik-bayan, sabayang pagkilala sa iba sa sarili at ng sarili sa iba, isang ehersisyo sa liminalidad.

MGA SANGGUNIAN

- Abad, Gemino. *Our Scene so Fair: Filipino Poetry in English 1905-1955*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2008. Limbag.
- Gen. Ed. *The Likhaan Anthology of Philippine Literature in English from 1900 to Present*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1998. Limbag.
- Abad, Gemino and Cristina Pantoja Hidalgo. Eds. *Our People's Story: Philippine Literature in English*. Lungsod Quezon: UP Open University, 2003. Limbag.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Lungsod Pasig: Anvil, 2003. Limbag.
- *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2004. Limbag.
- Auerbach, Eric. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Ed. Willard Trask. New York: Doubleday Anchor Books, 1957. Limbag.
- Barber, John. "The shooting star of Filipino fiction." *The Globe and Mail*. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://www.theglobeandmail.com/arts/books-and-media/the-shooting-star-of-filipino-fiction/article1315122/>>
- David, Adam. "Pity not the elite, but do not condemn them all." *Oblique Strategies*. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://wasaaak.blogspot.com/2009/03/pity-not-elite-but-do-not-condemn-them.html>>
- Garcia, J. Neil. "Translation and the Problem of Realism in Philippine Literature in English." *Kritika Kultura*. Vol. 23 (2014): 662–690. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://kritikakultura.ateneo.net>>
- Hau, Caroline S. *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation, 1946-1980*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2000. Limbag.
- "Patria e intereses: Reflections on the Origins and Changing Meanings of *Ilustrado*." *Philippine Studies*. Vol. 59 no. 1 (2011): 3–54. Limbag.
- Jurilla, Patricia May B. *Bibliography of Filipino Novels 1901-2000*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2010. Limbag.
- *Tagalog Bestsellers of the Twentieth Century: A History of the Book in the Philippines*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2008. Limbag.
- Medley, Mark. "Canadians dominate Commonwealth Writers' Prize shortlists." *National Post*. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://news.nationalpost.com/afterword/canadians-dominate-commonwealth-writers-prize-shortlists>>
- "Nominees for Amazon.ca First Novel Award announced." *National Post*. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://news.nationalpost.com/afterword/kathleen-winter-miguel-syjuco-among-nominees-for-amazon-ca-first-novel-award>>
- Mojares, Resil B. *Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel until 1940*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1983. Limbag.
- Pascual, Chuckberry J. Tagasalin. *Ilustrado*. UST Research Center for Culture, Arts and Humanities, Manila. Dinakalathalang manuskrito.
- Rafael, Vicente. *The Promise of the Foreign: Nationalism and the Technics of Translation in the Spanish Philippines*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, Inc., 2006. Limbag.
- *Motherless Tongues: The Insurgency of Language amid Wars of Translation*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2016. Limbag.
- Rizal, Jose. *El Filibusterismo*. Trans. Virgilio S. Almario. Lungsod Quezon: Adarna House, 1999. Limbag.
- *Noli Me Tangere*. Trans. Virgilio S. Almario. Lungsod Quezon: Adarna House, 1999. Limbag.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978. Limbag.
- Syjuco, Miguel. *Ilustrado*. New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2010. Limbag.
- Personal na panayam. 4 Mayo 2016.
- Tolentino, Rolando. *Sipat Kultura: Tungo sa Mapagpalayang Pagbabasa, Pag-aaral at Pagtuturo ng Panitikan*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2007. Limbag.
- "Miguel Syjuco wins Quebec Writers' Federation Prize for 'Ilustrado.'" *The Globe and Mail*. Web. Inakses noong 10 Abril 2016. <<http://www.theglobeandmail.com/arts/books-and-media/miguel-syjuco-wins-quebec-writers-federation-prize-for-ilustrado/article1315120/>>